

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
(освітній ступінь – «бакалавр»)
на тему: «**Філософські моделі Просвітництва**»

Виконала: студент 4-го року навчання,
Спеціальність: 033 Філософія
Бовкун Ксенія Володимирівна
Керівник: Циба В'ячеслав Миколайович,
доктор філософських наук, професор

Рецензент _____

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р.

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3-6
РОЗДІЛ I. ПРОСВІТНИЦТВО ОЧИМА СУЧАСНИКІВ.....	С.7-22
1.1 Вчення про свободу і Кантове тлумачення Просвітництва.....	С.8-16
1.2 Вчення про регрес цінностей у версії Просвітництва Ж.-Ж. Русо...С.	16-22
РОЗДІЛ II. ПРОСВІТНИЦТВО ОЧИМА ФІЛОСОФІВ ХХ СТОРІЧЧЯ	С.23-35
2.1 Вчення про тоталітаризм у версії Просвітництва М. Горького та Т. Адорно.....	С.23-29
2.2 Вчення про насилля та тлумачення Просвітництва як критики за М. Фуко	С.29-35
ВИСНОВКИ.....	С.35-36
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С.37-39

ВСТУП

Період Просвітництва, що тривав з кінця XVII сторіччя до середини XIX сторіччя, є одним із найвизначніших етапів в історії філософської думки, який по сьогоднішній день продовжує турбувати мислителів усього світу. Ця епоха вважається однією з найреволюційніших саме у соціально-філософських темах. Принципи, які зародилися у часи Просвітництва, присутні у сучасному світі, а наслідки цієї епохи все ще непокоять дослідників. Розуміння цього періоду як глобального феномену, який заклав фундамент сучасності, є надважливим.

Просвітництво є одним із найсуперечливіших історичних фрагментів, про який дотепер не існує однозначної думки. Ще його сучасники мали палкі дискусії з приводу цінностей нової епохи, що сказати про філософів модерного та постмодерного періодів, які до всього ставляться із завзятою критичністю. Без розуміння інтелектуальних підвалин Просвітництва складно осмислити такі поняття як права людини, суспільство, прогрес, науковий підхід тощо. Потреба у дослідженні Просвітництва існує і сьогодні. Воно є незамінною частиною будь-якої гуманітарної освіти через свою впливості на ідеї сучасності. Саме тому про цей період потрібно продовжувати говорити, бо як ми побачимо згодом, бачення Просвітництва глибоко впливає на усю філософську думку. Отже, **актуальність дослідження** визначається не лише інтересом, а й глибоким зв'язком між ідеями Просвітництва та основами сучасної культури, етики, політики та наукового знання. Саме в сучасних умовах звернення до філософської спадщини Просвітництва є необхідним та особливо цінним.

Метою дослідження є визначення основних рис Просвітництва у роботах видатних мислителів різних періодів та філософських шкіл. **Об'єктом дослідження** є суперечливість феномену Просвітництва, а **предметом** — образ Просвітництва у спадщині видатних філософів XIX та XX сторіччя.

Відповідно до поставленої мети, було визначено такі **завдання**:

1. дослідити поняття свободи та її зв'язку з образом Просвітництва у філософії Іммануеля Канта;
2. розглянути вчення про регрес цінностей у Просвітництві за працями Жана-Жака Русо;
3. виокремити зв'язок тоталітаризму та Просвітництва у наукових розробках Макса Горкгаймера й Теодора Адорно;
4. розкрити критичний погляд на Просвітництво у напрацюваннях Мішеля Фуко;
5. проаналізувати образ Кантівського Просвітництва як критичної моделі за науковими розробками Мішеля Фуко.

Стан наукової розробки теми. Науковий інтерес до періоду Просвітництва не згасає і дотепер. У англomовному середовищі доволі легко знайти дослідження присвячені самій епосі або постатям, що про неї висловлюють. Однак, книг чи наукових робіт, що вдало б поєднували розкриття образу Просвітництва у різних філософів як минулого, так і теперішнього, не так багато. На превеликий жаль, Жан-Жаком Русо часто нехтують дослідники періоду Просвітництва, бо багатьма він зараховується до романтизму або інших періодів. Так само Мішеля Фуко доволі рідко розкривають як суперечливу постать у його поглядах на Просвітництво. У більшості опрацьованих робіт обстоюється лише одна з думок Фуко щодо цього періоду. Одним із найвпливовіших текстів сучасності, що широко розкриває тему Просвітництва можна назвати роботу С. Флейшакера «Що таке Просвітництво?» (What is Enlightenment?), видану 2013 року. Незважаючи на масштабність проробленого дослідження, у ній все ще не вистачає окремого розділу присвяченого Жану-Жаку Русо, яким в свій час надихався Іммануель Кант. Протягом підготовки кваліфікаційної роботи було прочитано багато критичної літератури на тему, яка, на жаль, часто бракувала структурного аналізу та зв'язку між постатями.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел. Перший розділ «Просвітництво очима сучасників» присвячений висвітленню поглядів на Просвітництво філософів-просвітників:

Іммануеля Канта та Жана-Жака Русо. У підрозділах детально проаналізовані погляди кожного з них. Розділ II «Просвітництво очима філософів ХХ сторіччя» зосереджений на розкритті поглядів на Просвітництво філософами ХХ сторіччя: Теодора Адорно, Макса Горкгаймера та Мішеля Фуко. У ході було розглянуто погляди кожного з них.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Написання роботи охопило такі методологічні принципи: аналіз, системність, цілісність, доказовість та історизм. Вся вибірка методологічних принципів використовується відносно кожного підрозділу даної праці.

Джерельна база кваліфікаційної роботи. Ми розбили роботу на підрозділи, які позначають конкретних авторів і конкретну інновацію в погляді на період Просвітництва. Саме тому в кожному підрозділі, ми пильно будемо свій аналіз відносно першоджерел авторів, які зазначені в найменуванні підрозділу. У підрозділі 1.1 Вчення про свободу і Кантове тлумачення Просвітництва, ми спираємось на роботи самого Іммануеля Канта, а саме: «Відповідь на питання: що таке Просвітництво», «Суперечка факультетів» (The Conflict of the Faculties), «Що значить орієнтувати себе в мисленні?» (What does it mean to orient oneself in thinking?). У підрозділі 1.2 Вчення про регрес цінностей у версії Просвітництва Ж.-Ж. Русо ми спираємося на роботи Русо, що найкраще висвітлюють його погляди на цей період: «Вибрані трактати» (за редагування Олега Хоми). У підрозділі 2.1 Вчення про тоталітаризм у версії Просвітництва М. Горкгаймера та Т. Адорно ми спираємося на роботи самих філософів: «Виховання після Аушвіцу» (Education after Auschwitz) авторства Т. Адорно, «Затемнення розуму» (Eclipse of Reason) та «Розум проти самого себе: Кілька зауважень про Просвітництво» (Reason against itself: Some Remarks on Enlightenment) авторства М. Горкгаймера, а також «Діалектика Просвітництва» (Dialectic of enlightenment) авторства М. Горкгаймера та Т. Адорно. У підрозділі 2.2 Вчення про насилля та тлумачення Просвітництва як критики за М. Фуко ми використовували тексти та лекції Мішеля Фуко на тему: «Дисципліна і покарання» (Discipline and Punish), «Що таке Просвітництво» (What is Enlightenment), «Що таке критика?» (What is Critique?). Інколи першоджерела використовуються не як субстрат

для аналізу, а для підсилення нашої думки та історичного контексту, для прикладу роботи Р. Декарт і Т. Куна: «Роздуми про першу філософію: вибраними запереченнями та відповідями» (Meditations on First Philosophy: With Selections from the Objections and Replies), «Структура наукових революцій». Критичною літературою ми послуговуємось, як для підкріплення нашої думки так і для об'єднання нашої роботи, ось декілька авторів і робіт: праця С. Флейшакера «Що таке Просвітництво?» (What is Enlightenment?), праця А. Кеддерманна «Що значить орієнтувати себе в мисленні: нова і стара криза з континентальної позиції» (What does it mean to orient oneself in thinking? The new old crisis of the university from a continental perspective).

РОЗДІЛ І. ПРОСВІТНИЦТВО ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Наукове відкриття спроможне перевернути людське життя з ніг на голову. Воно здатне змінити уявлення не лише про навколишній світ, а й про вироблення знання як такого. Разом із відкриттям приходять сумнів, а за ним – перегляд усього попередньо набутого, науки та культури, що на них побудовані. У «Структурі наукових революцій» Томас Кун розмірковує над впливом, який приносять у розуміння світу наукові відкриття. Він стверджує, що зміна наукової парадигми змінюється не стільки від самого винаходу, як від того, на які прогалини у теперішньому знанні воно вказує (Кун, 2001, с. 69). Будь-яке наукове дослідження несе у собі новий поштовх для розвитку науки, але справжні відкриття – це ті, що змінюють увесь погляд на зовнішній світ. На думку Куна, революційні події у науці змінюють не лише одну науку, а й людську культуру. Відкриття Інтернету чи то створення першого комп'ютера розпочали абсолютно нову, невідому для людства епоху, у якій ми живемо й досі. Сучасна людська культура побудована довкола технологічного прогресу, від самого дитинства до глибокої старості. Цінності ХХІ століття були закладені на декілька століть раніше за створення комп'ютера – в епоху Просвітництва, тоді, коли розвиток науки став центральним для культури. Кардинальні зміни, зумовлені поваленням релігійної догматики, спричинили потребу в пошуку нової парадигми, нового способу та сенсу існування. Людина, яка звикла керуватися біблійними заповідями, сімейними традиціями та приказками, була залишена напризволяще. У цей момент розгубленого європейця епохи Просвітництва підхопив та заінтригував Іммануель Кант промовивши: «Май відвагу користуватися власним розумом!» (1989, с. 135).

Ще до середини ХVІІ століття, у часи Відродження, були помітні ідеологічні зрушення, що поклали початок новій ері. З активним розвитком науки релігійна догматика все частіше піддавалася сумніву і згодом почала давати тріщину. Наукові відкриття, зроблені Галілео Галілеєм, та його внесок до астрономії та механіки навіть з висоти ХХІ століття є неоціненними. Галілео Галілей був основоположником

експериментально-математичного методу дослідження природи, що заклало фундамент емпіричних наук (Fleischacker, 2013, р. 2). Згодом Рене Декарт введе у філософію поняття «сумніву», що розпочне крах домінантної культури. У «Медитаціях про першу філософію» він розмірковує над засадами нашого знання: воно як багатопверхова споруда, пронизана неістинним розумінням. Аби позбавитися будівель хибних уявлень нам варто поставити під сумнів один лише їх фундамент і потім, цеглинка за цеглинкою, створити наше знання з нуля (Descartes, 2013, р. 23). Декарт стверджує, що науки, зайняті складними речами, завжди будуть піддані сумніву. Натомість же, науки по типу геометрії чи арифметики, що займаються найпростішими та найзагальнішими речами, міститимуть у собі чіткість та безсумнівність (Descartes, 2013, р. 27). Він додає: «Бо неважливо, сплю я чи не сплю, два і три, складені разом, дорівнюють п'яти, а квадрат має не більше чотирьох сторін» (Descartes, 2013, р. 27). Наукове відкриття Галілео Галілея про те, що земля крутиться навколо сонця (Fleischacker, 2013, р. 2), а не навпаки, створило перший, але далеко не останній прецедент для сумніву у церкві. Втрачаючи довіру до звичного, суспільство епохи Відродження натомість розвивало науку, прагнучи знайти об'єктивне та істинне знання. Вони шукали ідеологію, яка не піде тріщинами від першого ж питання чи сумніву. Європейці шукали чітких, певних та безсумнівних ідеалів, створити які могли лише такі ж чіткі, певні та безсумнівні методи. Просвітництво постало як відповідь на темні часи Середньовіччя, як потреба в об'єктивній істині проти хибних уявлень.

1.1 Вчення про свободу і Кантове тлумачення Просвітництва

Упродовж XVIII сторіччя серед інтелектуальних кіл Європи точилися запальні дискусії про визначення поняття «Просвітництво», яке мало позначити нову епоху, епоху домінування прогресу та наукового знання. Над цим питанням міркували як англійці, так і німці. Один з них, Йоганн Целльнер, на зустрічі свого клубу промовив: «Що таке Просвітництво? Це питання, яке майже таке ж важливе, як і те, що таке істина, справді слід відповісти перед тим, як починати просвітлення! І все ж я ніколи

не знаходив на нього відповіді» (Fleischacker, 2013, p. 11). У надважливих пошуках він і його колеги звернулися до публіки – читачів свого журналу, на що отримали безліч відповідей. Одна з них містила есей Іммануеля Канта названий очікувано: «Відповідь на питання: що таке Просвітництво». У цій невеликій роботі він зміг висвітлити одні з найважливіших постулатів своєї епохи, вмістивши їх всього на кількох сторінках. Цей текст зробить Канта одним з найважливіших ідеологів Просвітництва, ідеї якого будуть чітко помітні у всій кантіанській філософії.

Іммануеля Канта цікавить людська індивідуальність та самостійність, для нього мета просвітництва полягає у тому, аби навчити кожного мислити самостійно. Текст розпочинається з речення, що висвітлює саме ці ідеї: ідеї прогресу, руху вперед до незалежності. «Просвітництво — це вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини. Неповноліття означає неспроможність користуватися власним розумом без керівництва когось іншого» (Кант, 1989, с. 135). Процес інтелектуального зростання Кант прирівнює до фаз людського життя: із молодого, недосвідченого, залежного від батьків до мудрого, самостійного старця. Він говорить про все людство, яке, будучи підкорене традиціям, догмам та чужим указам, досягнувши фізичного повноліття так і не навчилося міркувати самостійно.

Критика догматичних уявлень є, як ми вже визначили, вихідною точкою Просвітництва. У філософії Канта вона також займала провідне місце. На відміну від розмірковувань про впливовість чи істинність закріплених ідеалів, він більше приділяв уваги його походженню та фундаменту. У тексті «Що означає орієнтувати себе у мисленні?» Кант якраз розмірковує над розмежуванням таких важливих понять як переконання, віра, судження. «Будь-яка віра – це тримання істини, яка є суб'єктивно достатньою, але свідомо вважається об'єктивно недостатньою; таким чином, вона протиставляється знанню» (Kant, 1991, p. 240). Віра, отже, залежна від суб'єктивної потреби, але не потребує для існування об'єктивних підстав. Знання ж, навпаки, незалежні від суб'єктивної оцінки, але можуть класифікуватися такими лише за рахунок об'єктивних підвалин. Факти не потребують суб'єктивної оцінки,

вони приймаються як належне через зовнішнє підтвердження об'єктивними чинниками.

Разом з тим, Кант виділяє раціональну віру як окремий клас переконань. «...Чиста раціональна віра ніколи не може бути перетворена на знання за допомогою природних даних розуму і досвіду, оскільки тут підставою для істинності є суто суб'єктивна потреба розуму ... припускати існування вищої істоти, але не демонструвати її існування. Потреба розуму, яка задовольняється теоретично, була б нічим іншим, як чистою раціональною гіпотезою, тобто думкою, достатньою для того, щоб вважати щось істинним на суб'єктивних підставах, просто тому, що ми ніколи не можемо очікувати знайти інші підстави для пояснення певних явищ, і тому, що розум потребує підстав для пояснення» (Kant, 1991, р. 241). Таким чином раціональна віра відрізняється від звичної віри тим, що використовуючи розум та логічні судження, можна дійти до гіпотези щодо речей, об'єктивне підтвердження яких неможливе. Саме тому догматичні вірування, що пропагуються церквою та культурою, відкидаються Кантом: вони побудовані на захисті суб'єктивних переконань, а не на розумовій діяльності. Пізніше у тому ж тексті Кант міркує про можливість раціональної віри у божество. Він стверджує: «Поняття Бога і навіть переконання в Його існуванні можна знайти лише в розумі, і воно не може спочатку прийти до нас ні через натхнення, ні через звістки, які нам повідомляють, хоч би яким великим авторитетом вони не були наділені» (Kant, 1991, р. 241). Отже, навіть таке абстрактне переконання як релігійна віра в божество має бути піддана раціональній оцінці; вона має пройти крізь внутрішньоособистісні критичні судження. Відвага використовувати власний розум постає як здатність самостійно знайти підстави на захист та заперечення наявних постулатів. Раціональна віра, підкріплена послідовною аргументацією, відтак буде набагато сильнішою за сліпе наслідування соціальної поведінки.

Вище ми вже говорили про те, що стан залежності від стороннього керівництва Кант називає неповноліттям. У цьому стані залежна від чужих вказівок людина постає дитиною, чиє життя продиктоване батьківськими примхами, серед яких вона не

здатна віднайти власне «Я». Вихід з неповноліття гальмується одразу з декількох боків. Одним з них ми вже визначили догматичні переконання, що домінують в навколишньому середовищі людини від самого її народження. Варто також окремо поговорити про людей, що ці вірування поширюють.

У тваринному світі мати-пташка опікується своїми дитинчатами, приносячи їм харчі та захищаючи від нападників. Згодом, коли вони підростають, вона вчить їх літати, викидаючи у вільне падіння з гнізда. Мама-пташка опікується своїм дитинчам таким чином, щоб ця дитина змогла самостійно існувати в дорослому віці. Людська свідомість має бути виплекана так само, з допомогою, з підтримкою, але з метою виховати самостійність. На жаль, далеко не всі готові позбавитися впливовості та власної значимості в очах «дитини». «Опікуни, які великодушно взяли на себе нагляд за нами, потурбуються, щоб більшість людей (зокрема все жіноцтво) вважала крок до повноліття не лише важким, яким він справді є, а й дуже небезпечним» (Кант, 1989, с. 135). Можливо зі страху перед зовнішнім світом, а можливо зі звички опікуни не наважуються відпускати дітей у самостійне життя. Страху, що так часто обмежують наше життя, перебираються у чуже крізь наші руки, слова та дії.

Кант наголошує, що, крім страху та звички, бажання звузити чужі когнітивні здібності може йти від прагнення влади. «...Свобода думки також сприймається в тому сенсі, що вона протиставляється примусу над совістю; навіть не маючи зовнішньої влади, деякі громадяни вважають себе опікунами інших у релігійних справах, і замість того, щоб сперечатися, вони знають, як заборонити будь-яке дослідження розуму шляхом раннього впливу на свідомість людей, через приписані формули віри, що супроводжуються тривожним страхом перед небезпекою власного розслідування» (Кант, 1991, р. 243). Застереження, марновірства та заборони переслідують вільний розум, ставлячи цегляні стіни там, де колись була відкрита для дослідження площина. Для когось зманіпульований та витесаний обмеженнями авторитет стає єдиним способом самоствердження.

Останньою ж ланкою циркуляції догматичних переконань Кант називає саму людину, що, будучи засліпленою своїм невіглаством, свідомо відмовляється від

свободи та використання свого розуму. «Неповноліття означає неспроможність користуватися власним розумом без керівництва когось іншого. Такий стан виникає тоді, коли бракує не розуму, а лише рішучості і відваги користуватися ним без стороннього керівництва» (Кант, 1989, с. 135). Тут знову відбувається повернення до ключової тези Кантівського есею, а саме: май відвагу користуватися власним розумом. Критичне мислення, постійний аналіз та споглядання потребують у першу чергу відваги. Тим, що були привчені з дитинства послуговуватися підказками та настановами з боку дорослих, вони тепер не шукають самостійних шляхів, вони ж бо складні. «Маючи книгу, яка накопичує для мене розум, душпастиря, який плекає для мене сумління, лікаря, який вирішує за мене мою дієту й тому подібне, я можу сам ні про що не дбати» (Кант, 1989, с. 135). Елементарною реакцією на кожне питання буде не самостійний пошук, а звернення до того, хто вже цю відповідь має. Страждання та муки мислення лякають, вони потребують сили та відваги, хоча всім відомо: без них неможливе повноцінне вільне існування.

Здатність до незалежного мислення важлива не лише для моменту тут і зараз. Вона є компасом у дедалі складнішу реальність. Міркуючи про поняття орієнтування у Мендельсона, Кант проводить аналогію з орієнтацією на місцевості. «У власному значенні слова орієнтуватися означає використовувати один напрямок (коли ми ділимо горизонт на чотири), щоб знайти інші - буквально, щоб знайти схід сонця» (Кант, 1991, р. 238). Далі він розмірковує, що наявність попереднього знання, як наприклад, здатність відрізнити ліву руку від правої, є ключовим для подальших пошуків, себто визначенням сторін світу чи координат. За допомогою вже наявного рух уперед, навіть у повну невідомість, спрощується. Це відбувається одразу з декількох причин; перша з них полягає у здатності до логічного мислення, тобто здатності до аналізу, пошуку кореляцій чи відмінностей. Разом з цим попереднє знання буде важливий фундамент, на основі якого вже проростатимуть нові ідеї.

Просвітлення є вічним процесом. Просвітлення є актом, що потребує щоденної роботи. Просвітлення є дією, що розбиває обмеження набудовані суспільством та власною свідомістю. «Якщо мене запитують, чи ми живемо під цю пору у просвіщену

добу, я відповім: ні, але ми живемо у добу просвітництва» (Кант, 1989, с. 137). Зовсім не випадково у цитаті використовується абсолютно інша форма терміну Просвітництво. «Просвіщенна доба» позначає вже завершений процес, але ж Кант звертає увагу читача, що «доба просвітництва» як і сама дія незавершена, ніколи не буде такою. Просвітлення є вічним процесом особистісного та загальнолюдського зростання. Чим більше здійснюється відкриттів, тим більше ми розуміємо, скільки ще всього є недослідженим. Саме так у мандрах земним шаром змогли бути відкритими досі незвідані континенти та океани, бути знайденими вперше інші люди, рослини та тварини. Так, дійшовши до розуміння, що не сонце крутиться навколо землі, а зовсім навпаки, люди почали міркувати про те, чи існує щось поза нашим світом, вище за нього; потім вже, з відкриттям космосу та Сонячної системи, цивілізація почала рухатися ще вперед, вже досягаючи розуміння галактик, кометних поясів та чорних дір. Просвітлення, таким чином, є постійною орієнтацією за допомогою набутого у бік невідомого. Як побудова перших кораблів відкрила можливості дослідження океанів та континентів, так і винайдення мікроскопу дало неоціненний поштовх у розвитку біології та хімії. Нові відкриття завжди стимулюють всі наступні, вони змінюють підхід та траєкторію вироблення наукового знання. Знання, отже, є компасом.

Здатність визначити координати, майстерність орієнтуватися на місцевості та вміння користуватися компасом є безсумнівно корисними навичками, але чи саме лише достатнім буде лише знання? Чи достатньо просто знати що таке компас для виходу з лісу? Можливо, варто розумітися на тому, як використати відомі нам вказівки для руху вперед? Вихід з невігластва означає не лише закріплення вивченого, а й впевнене розвіювання таємниць прихованого завдяки світлу вже явного нам знання. «Орієнтація потребує знань тут і зараз, але також і відчуття напрямку» (Köddermann, 2009, parag. 37). Мета є нагальною потребою у просвітництві. Вона даватиме ціннісне насичення цьому процесу, надаватиме йому сенсовість. «Суспільство та університет пов'язані між собою: без універсального масштабу своєї місії установа перетворюється на таку ж корпоративну структуру, як і всі інші»

(Köddermann, 2009, parag. 24). Університет стає центральним у створенні місії та руху в її бік. Пошук істини стає її прагненням. Просвітлення стає доступним для будь-кого, хто матиме відвагу; відтепер не треба мати багатство чи світське походження, достатньо лише волі користуватися власним розумом.

Факультет філософії, про обов'язковість якого Кант розмірковує у іншому своєму тексті, покликаний виконувати саме таке завдання. Названий «нижчим» він із вказівки на його фундаментальну важливість в університеті, а зовсім не на його практичну цінність. Знаходячись нижче за всі інші факультети (у цьому випадку: теологічний, правничий та медичний), філософський факультет займається пошуками істини та підвалинами наукового знання (Kant, 1996, р. 247). Його завданням є виховання критичного мислення. Саме філософія в університеті вчить «здатності судити автономно – тобто вільно (згідно з принципами мислення взагалі) — що називається розумом» (Kant, 1996, р. 247). Кант стверджує, що філософія ставить пошук істини на перше місце, натомість практичну цінність – на друге. Звідси постає фундаментальність цього факультету: він покликаний контролювати та бути корисним для знання, що творять «вищі» факультети. Однак, аби виконувати свої завдання факультет має бути вільний від влади уряду і підпорядковуватися лише законам, що їх дає розум (Kant, 1996, р. 247). Таким чином, гарантувати пошук істини може лише повноцінна свобода.

Свобода є фундаментом процесу пізнання. «Просвітництво не потребує нічого, окрім свободи» (Кант, 1989, с. 136). З приходом першого сумніву людина здатна звільнитися від оков, що обмежували свободу її духу. Кордони пізнання привчили людство до “неповноліття”, до пошуку питань деінде, але не всередині себе. «Свобода думки протиставляється насамперед громадянському примусу. Звичайно, кажуть, що свободу говорити чи писати може забрати у нас вища влада, але свободу мислити - ні. Але як багато і як правильно ми б мислили, якби не мислили у спільноті з іншими, яким ми передаємо свої думки, і які передають свої думки нам!» (Kant, 1991, р. 243). Діалог – як внутрішній, так і зовнішній – надає площину для вільної течії думок. Вивільняючи допитливість та дослухаючись до іншого людина здатна критично

обмірковувати знання та системи, що оточують її ззовні. Попередні епохи були побудовані на запереченні чужого, дивного та нового; вони не допускали критичної оцінки своїх істин. Вони намагалися знищити вільні комунікації людей між собою, а разом і з тим усі можливі шляхи для віднайдення істини. Правда могла лунати лише від конкретних, наділених авторитетом людей: їхні слова не мали піддаватися жодному сумніву. Нині, Кант застерігає, люди готові відмовитися від цієї свободи, від свободи мислити, від тої, яку неможливо забрати. «... тільки не оспорюйте прерогативу розуму, яка робить його найвищим благом на землі, прерогативу бути останнім пробним каменем істини. Якщо ви зазнаєте невдачі, то станете негідником цієї свободи і, безсумнівно, втратите її; крім того, ви звалите таку ж біду на голови інших, ні в чому не винних людей, які за інших обставин були б добре налаштовані і використовували б свою свободу законно, а отже, у спосіб, що сприятиме кращому для світу!» (Kant, 1991, р. 249). Вони самі відкидають свій розум, тішаться своїм невіглаством – руйнуючи разом із собою усіх.

Прагнення до свободи, як ми розглянули вище, має, в першу чергу, йти від самої людини. Однак, варто також відзначити, що здатність до практикування цієї свободи набагато менша у авторитарних державах, себто там, де ця свобода не дозволена державцем. «Князь власним прикладом показує, що в умовах свободи нема ні найменших підстав турбуватися щодо державного спокою і єдності. Люди виберуться самі з невігластва, якщо тільки навмисно не робити відповідних заходів, щоб їх у ньому затримати» (Кант, 1989, с. 138). Отже, гарантом цієї необхідної для просвітлення свободи постає держава.

На своєму власному досвіді Кант пережив болючий перехід від свободи до несвободи. Ідеї, що ми досліджуємо у цій роботі, були створені якраз в цей складний період. «Інтелектуали любили Фрідріха за свободу, яку він давав науковим дискусіям, але були підстави побоюватися, що його ймовірний наступник не наслідуватиме його в цьому відношенні. Майбутній Фрідріх-Вільгельм II вступив до низки таємних товариств і нібито вірив, що має містичні видіння; він також був близький з таким собі Йоганном Крістофом Вельнером, який, як відомо, сподівався придушити

відкрити дискусію про релігію і «повернути ... країну до віри Ісуса Христа» (Fleischacker, 2013, p. 11). Навала догматичних переконань та обмежень свободи, про які говорив Кант, йшли зовсім не з ідеалістичних побоювань науковців, що змудилися серед чотирьох стін – навпаки, вони віддтіняли справжній страх перед тим, що процеси просвітлення, які активно розвивалися в усій Європі, могли так швидко занепасти через світоглядні орієнтири державців. Якраз через це у міркуваннях про університет можемо побачити такі слова: «Бо уряд не навчає, але наказує тим, хто, приймаючи його посади, зобов'язався навчати того, чого він хоче (незалежно від того, чи це правда, чи ні)» (Kant, 1996, p. 234). Держава здатна знищити простори поширення знання (такі як університет), понівечити культурну спадщину (будь-то бібліотеки чи витвори мистецтва), заборонити публічні дискусії, але вона ніколи не зможе втрутитися у голову своїх громадян та відібрати у них змогу мислити. Саме тому головним постулатом Просвітництва є і буде завжди: «Май відвагу користуватися власним розумом!» (Кант, 1989, с. 135).

1.2 Вчення про регрес цінностей у версії Просвітництва Ж.-Ж. Русо

Період Просвітництва був сповнений ідей переваги наукового знання, мистецтв та прогресу серед цінностей людської цивілізації. Головні ідеологи нового періоду були розчаровані релігійною догматикою, що обмежувала розвиток науки, тому пропагували відхід від звичного способу життя, все більше обстоюючи переваги емпіричного знання та індивідуальної свободи. Народжена з першого сумніву ідеологія Просвітництва стала майже не новою релігією, відстоюючи ідеї вічного протесту та критичного підходу до знання. Європейське суспільство, виснажене релігійними війнами, легко всотувало свіжий погляд. Незважаючи на сприятливі умови для захоплення Просвітництвом усієї Європи, залишалися мислителі, що з підозрою ставилися до нього. Жан-Жак Русо був одним з представників недовірливих. За іронією долі, його можна назвати тим, хто застосував ідеї нової епохи найкраще, залишаючись скептичним навіть до ідеї постійної критики.

Внесок Русо часто нівелюється дослідниками періоду Просвітництва. Його праці часто виносять за межі епохи, у якій він творив. «... дві широкі тенденції в інтерпретаційній літературі, присвяченій Русо та Просвітництву. Одна з них полягає в наполегливих спробах вилучити Русо з Просвітництва, розглядаючи його як преромантика, – маневр, вперше здійснений літературними критиками і відроджений у новітні часи істориками науки» (Hullung, 1994, р. 2). Через критичну налаштованість тексту легко складається хибне враження, що філософський спадок Русо залишився у минулому, коли весь світ вже був попереду. Також його схильність звертатися до чеснот та втраченої в далекому минулому могутності людського духу можуть підпадати під визначення романтизму. Проте не варто так легко відмовлятися під текстів Русо у призмі Просвітництва. «Так само Норман Гемпсон починає своє прекрасне дослідження «Просвітництво» з твердження: «Можна з однаковою вірогідністю стверджувати, що Русо був або одним з найвидатніших письменників Просвітництва, або його найбільш красномовним і ефективним опонентом» (Hullung, 1994, р. 2). Цікавість філософії Русо полягає у тому, що його активна філософська критика Просвітництва якраз найточніше вказує на його причетність до нього. «... всі праці Русо ... слід розглядати як остаточну критику французького Просвітництва, авто критику, доповнену сліпучою альтернативною просвітницькою діяльністю однієї людини» (Hullung, 1994, р. 4). Жан-Жак Русо, отже, мав неоціненний вплив на свою епоху: своїми роботами він не лише надавав потрібну автокритику, а й пропонував альтернативне Просвітництво.

Уродженець Женеви Жан-Жак Русо був глибоко обізнаний в історії свого міста. «Женевці були палкими патріотами, і коли вони стали на захист протестантів, відбиваючись від папської армії герцога Савойського в 1534 році, вони не вагаючись спалили власну землю, щоб перешкодити його вторгненню на територію батьківщини. Незалежність, яку вони здобули в 1536 році, була плодом самопожертви, а тому дуже цінувалася серед них» (Jaskanich, 2021, р. 146). Виколисаний в патріотичних ідеалах, Русо, зі зрозумілих причин, прагнув увірватися у політичне життя. Людські чесноти з дитинства приваблювали майбутнього

філософа, а любов до стародавньої історії тільки сильніше підкріплювала його погляди. Такими словами Русо описував себе: «Син батька, найсильнішою пристрастю якого була любов до батьківщини» (Русо процитований у Jackanich, 2021, р. 147).

Просвітництво імените переглядом традиційних уявлень. У поспіху за періодом Відродження, яке повертало античність в моду, Просвітництво переглядало стародавні тексти під абсолютно новим кутом. Серед французьких філософів було трендом демістифікувати Рим, зневажаючи їх войовничі нахили. Дені Дідро, до прикладу, називає Рим «республікою розбійників» (Jackanich, 2021, р. 144). Тогочасне французьке суспільство, за словами самого Русо, переймалося політесом. «Сьогодні, коли найвишуканіші намагання та найтонший смак перетворили мистецтво подобатися на принцип, у наших звичаях панує жалюгідна й оманлива одноманітність, а розум кожного здається відлитим у одній і тій самій формі» (Русо, 2019, с. 52). Таким чином, у Франції XVIII століття форма домінувала над змістом. Переглядаючи стародавні тексти мислителі найбільше переймалися ораторськими здібностями, аніж мораллю.

Жан-Жак Русо, на відміну від своїх сучасників, надзвичайно цікавився історією. «Характеризуючи власну творчість, Русо свідомо вважав себе “художником природи та істориком людського серця”» (Luke, 1984, р. 217). Мислитель розмірковував над формуванням та занепадом цивілізацій. У них він намагався знайти важливі закономірності, аби не допустити повторення у свій час. Історія Риму його цікавила саме в моменті переходу від республіки до імперії. У “Дискусії про науки та мистецтва” Русо намагається відповісти на питання: «Чи сприяло відновлення наук та мистецтв очищенню звичаїв?». Саме досліджуючи це питання він найбільше звертається до Риму. На думку Русо, саме поступ мистецтвам та наукам знищують моральні якості суспільства, ставлячи задоволення та форму на перший місце. «Саме собою народження письменства ще не загрожувало псуванню сердець її мешканців, але поступ мистецтв, розклад звичаїв та македонське ярмо йдуть одне за одним. І Греція, кожного разу учена, кожного разу жадібна до задоволень і кожного

разу рабиня, не бачила в постійних змінах свого стану нічого, окрім зміни господарів» (Русо, 2019, с. 54). Славетна та учена Греція не змогла протистояти загарбникам: розбещена вічними діалогами та розвагами тіла, вона втратила патріотизм. Тут вдало можливо провести порівняння із рідною для Русо Женевою, яка незважаючи ні на що змогла зберегти незалежність, що, в першу чергу, говорить про силу духу її громадян. Серце і дух стають центральними для філософії Русо. «Для тих прихильників Просвітництва, які вважали свободу чимось більшим, ніж фантом мозку, вважалось, що вона значною мірою залежить від звільнення розуму від забобонів про природу і Бога природи. Громадянська свобода, на його думку, є станом, який залежить не стільки від розуму, скільки від серця» (Marshall, 1978, р. 428). Отже, Русо найбільше цінував моральні якості, чим відрізнявся від своїх сучасників. Мислителі Просвітництва, які сповідували ідеали свободи, вважали, що вона починається із свідомості. Натомість же, Русо стверджував, що вона починається із серця, із моралі та відданості цінностям.

Сумнів став головним рушієм Просвітництва. Свобода як кінцева мета цього сумніву мала прорости зі звільнення свідомості від обтяжуючих ідеалів та забобонів, які нав'язувала церква (Marshall, 1978, р. 428). Активна відмова від церкви переростала у заміщення звичних переконань новими. Складно стверджувати, що люди справді ставали більш вільними позбуваючись церкви, вони скоріше переносили себе у абсолютно нову догматику. «Сучасна філософія, як стверджував Русо, систематично копіювала Церкву, щоб боротися з нею» (Melzer, 1996, р. 351). Абстрактний універсалізм та неприйняття критики можуть бути названі як одні з подібностей між Просвітництвом та Церквою. Дослідник Мезлер стверджує, що подібно до християнства просвітницький скептицизм жадав розірвати земні прив'язаності та зруйнувати цілісність політичного життя (Melzer, 1996, р. 351). Навіть спосіб поширення Просвітництва Європою можна порівняти з широко відомими хрестовими походами, що мають на меті повалення старого та закріплення абсолютно нового (у цьому випадку, християнства).

Русо критикує Просвітництво за неправильне визначення найважливішого предмету дослідження: звернення назовні замість глибинного аналізу самого себе. Природа у період Просвітництва стає центральною, на неї з усіх боків звертається науковий погляд – перетворюючи її на об'єкт. Людина, таким чином, позиціонує себе суб'єктом здатним розкрити усі таємниці, а природа стає його піддослідною. Русо застерігає: «Народи, знайте ще раз, що природа хотіла уберегти вас від науки, як мати виринає небезпечну зброю з рук своєї дитини; що всі таємниці, які вона приховала, є лише злом, від якого вона вас застерігає» (2019, с. 59). Повернення людської уваги в сторону природи, або ж зовнішнього світу, відволікає її від міркувань про мораль та дух. Як стверджує Маршал, подібні зсуви звертають всю людську енергію на “прогресивне зростання матеріального добробуту”, себто на Індустріальну революцію (1978, р. 426).

Перетворення природи на об'єкт дослідження спотворює сприйняття всього зовнішнього світу, включаючи інших людей. «Озброївшись поглядами позитивної науки і технічної думки, Русо стверджує, що люди все частіше ставляться одне до одного і до природи як до об'єктів, якими можна маніпулювати, а не як до активних суб'єктів» (Luke, 1984, р. 214). Переглядаючи історію, Русо звертає увагу на те, коли люди в минулому жили без мистецтв та наук, за “селянськими звичаями, ближче до природи”. Поведінка одразу вказувала на відмінності в характерах, ніхто не приховував своїх намірів – існувала справжня дружба (Русо, 2019, с. 52). Нині, навпаки, форма, що домінує над змістом, поневолила щирість, сховавши справжність під нашаруваннями етикету та ораторських здібностей. «Є тисячі премій за красиві промови, і немає жодної за красиві дії» (Русо, 2019, с. 68).

Політика, що має опікуватися громадянами та їх добробутом, перетворилася на перегони збагачення. «Давні політики постійно говорили про звичаї та добродетель; наші говорять лише про торгівлю та гроші. ... Вони оцінюють людей як стадо худоби. ... Хай наші політики відкладуть убік свої підрахунки і поміркують над цими прикладами, і хай вони хоч раз навчаться, що за гроші можна отримати все, крім звичаїв і громадян» (Русо, 2019, с. 62-63). Виховання робітників та науковців, але не

громадян, стає центральним для Просвітництва. Держава відкриває університети, де кожен може профільно вивчитися професії, за якою потім буде все життя виробляти знання чи продукцію. Русо критикує такий підхід, стверджуючи: «Я бачу всюди величезні заклади, де, затрачаючи великі кошти на виховання молоді, її навчають усім речам, за винятком її обов'язків» (2019, с. 66). Громадянин може з'явитися лише в країні, де індивіда змалечку привчають до ідеалів патріотизму та відданості своїй спільності. У Просвітництві ж навчають індивідуалізму, науці та мистецтва, але ніяк не моралі та плеканню душі.

Жан-Жак Русо, отже, активно протистоїть догматиці Просвітництва, яке позиціонує себе антицерковним, на жаль, колисає ті самі ідеї лише в іншій обгортці. Держава починає опікуватися виробництвом продукції, а не громадян; ставить на перше місце зовнішнє, а не внутрішнє. Наука та мистецтво розважають душу, плекають ораторські здібності, забувають про тренування моралі; вони пріоритизують форму над змістом. Русо переймається чеснотами, найголовнішою з них ставлячи доброчесність. Його турбує майбутнє нації, яка захопившись мистецтвом занепаде так само як колись Римська імперія. Наостанок, у самому кінці своїх міркувань Русо пише: «О доброчесність! Вища наука простих душ, чи потрібно стільки зусиль і знарядь, щоб тебе пізнати? Хіба твої принципи не написані в серцях людей і чи не досить для того, щоб вивчити твої закони, повернутися до самого себе і вислухати голос своєї совісті у момент, коли мовчать пристрасті? Ось справжня філософія, вміймо задовольнятися нею. І не будемо прагнути слави цих знаменитих людей, які стають безсмертними в республіці учених; візьмемо собі завданням звести між ними і нами це славне розрізнення, яке помічали колись між двома великими народами: один умів добре сказати, а інший — добре зробити» (2019, с. 72).

Отже, образ Просвітництва у філософії Іммануеля Канта можна охарактеризувати декількома важливими тезами. По-перше, головним постулатом просвітництва є «Май відвагу користуватися власним розумом!». Критичне осмислення усіх догм, правил та підходів має бути постійним процесом, бо

Просвітництво – це процес, ніколи не завершений, вічний акт. Відмова від чужого керівництва – це Просвітництво. Просвітництво є свободою від забобонів, свободою мислити самостійно та створювати власні критерії для оцінки знання.

На відміну від Канта, Жан-Жак Русо переймається тим, що прихід Просвітництва призведе до занепаду людських цінностей. Аналізуючи історію стародавніх народів, він приходить до висновку, що розвиток наук та мистецтв призводить до нівелювання громадянськими обов'язками, що згодом перетворюють процвітаючу країну на варварську. Отже, Просвітництво є лише примхою до занять «високими мистецтвами», що знищують людську щирість, займаючи її політесом, відволікають від розвитку держави і покращення життя громадян.

РОЗДІЛ II. ПРОСВІТНИЦТВО ОЧИМА ФІЛОСОФІВ ДВАДЦЯТОГО СТОРІЧЧЯ

Настання нової епохи завжди знаменний новими, осучасненими поглядами на світ. Кожен історичний етап прагне відділитися від попереднього, заперечуючи всі старі цінності. Такими цінностями можуть вважатися як традиційні переконання, що потребують перегляду, так і принципи міркування про минуле. Наприклад, у період Відродження в моду поверталася Античність. Тексти часів Стародавньої Греції та Римської імперії перечитували з новим зацікавленням: схоластику заміняли платонізмом. XX сторіччя небагато в чому обійшло попередників. Головні мислителі нової ери прагнули відгородитися від старого, але разом з тим створити своє «свіже» бачення минулого. Під таке переосмислення потрапила доба Просвітництва. Його ідеї, що глибоко пронизували сучасність, агресивно сприймалися мислителями XX сторіччя – вони бунтували проти нього. Дослідники порівнюють ці настрої з незадоволенням від «Старого режиму», що характеризував Французьку революцію (Gordon, 2001, р. 1). Модю було відкидати Просвітництво, перекреслювати його здобутки та прагнути віднайти абсолютно нові істини, себто побудувати суспільство з нуля. Одними з таких критиків були представники Франкфуртської школи Теодор Адорно та Макс Горкгаймер.

2.1 Вчення про тоталітаризм у версії Просвітництва М. Горкгаймера та Т. Адорно

Середина XX сторіччя поставила під питання усі людські цінності. Прихід Адольфа Гітлера до влади у Німеччині та розпочата ним Друга світова війна показали, що ідеали світлої та прогресивної сучасності зовсім не описували теперішні події. Складно було повірити, що у просвітлену модерну добу, коли технології та мистецтва знаходяться на своєму піку, могло статися щось настільки жахливе. Війна, геноцид, тоталітаризм, відсутність свободи слова та постійний страх – головні слова XX

сторіччя. Євреї, сповнені страху за своє життя, шукали прихистку деінде далеко від Європи.

Мислителі шукали екзиль не лише у фізичному вимірі, а й у ментальному, намагаючись вхопитися за ідеологію сповнену світла, яка б гарантувала одне: аби ці події ніколи не повторилися. Гордон стверджує, що Ернст Кассіер сформував бачення Просвітництва як «акт опору проти культури держави та як спробу врятувати естетичну і моральну цілісність європейської культури» (2001, р. 2). «Для Віктора Клемперера, професора романських мов у Дрездені та єврея, якому вдалося пережити весь нацистський період у Німеччині, образи французького Просвітництва підтримували волю до життя у темні часи» (Gordon, 2001, р. 1-2). Таким чином, Просвітництво для деяких ставало прихистком у темні часи; воно відображало ідеї домінування розуму та істини над усім неправильним та неправдивим.

Теодор Адорно та Макс Горкгаймер у своєму ставленні до Просвітництва не були схожими на колег. Тоталітаризм, що охопив їхню рідну Німеччину, перевертав усі звичайні закони та ідеології з ніг на голову. На їхню думку, те, що відбувалося у Німеччині, вказувало на набагато більші культурні корені: щось таке існувало в їхній культурі, що дозволило Адольфу Гітлеру вирости та отримати владу. «Освенцим був цим рецидивом, і варварство триватиме доти, доки фундаментальні умови, що сприяли цьому рецидиву, залишатимуться в основному незмінними» (Adorno, 1998, р. 2). Голокост жахав Т. Адорно та М. Горкгаймера найбільше. Вони ставили перед собою питання: як звичайні люди, такі ж як ми, могли піти на злочин проти всієї цивілізації.

Корені зародження майбутнього тоталітаризму Т. Адорно і М. Горкгаймер знайшли у Просвітництві. Цей період вони асоціювали зі зростаючим індивідуалізмом та встановленням догматики раціональності. У своїх нарисах вони схилилися до думки, що Ніцше надзвичайно чітко розумів проблематику нової доктрини, започаткованої у Просвітництві. На сторінках «По той бік добра і зла» Ніцше розмірковував про людське прагнення до істини, питаючись, чому ж не краще звертатися до неправди (Fleischacker, 2013, р. 105). Він також стверджував, що «будь-

яка прихильність до істини є раціонально невиправданою вірою» (Fleischacker, 2013, р. 105). Таким чином, для Т. Адорно та М. Горкгаймера, що надихалися Ніцше, найважливішим було дослідити це прагнення до істини, а також методика та наслідки цього бажання.

Просвітництво ставило собі за мету через сумнів та переосмислення знайти нові, об'єктивні засади знання. У прагненні встановити людину всезнаючою та безстрашною Просвітництво почало атакувати в першу чергу панування міфології та забобонів. «Людина вважає себе вільною від страху тоді, коли вже немає нічого невідомого. Це визначило шлях деміфологізації, просвітництва, яке прирівнює живе до неживого, як міф прирівнював неживе до живого» (Horkheimer & Adorno, 2002, р. 11). На думку просвітників, страх мав пропасти тоді, коли все невідоме пропаде, ставши знаним. «Просвітництво, що розуміється в найширшому сенсі як прогрес думки, завжди мало на меті звільнити людину від страху і зробити її господарем» (Horkheimer & Adorno, 2002, р. 1). Таким чином, розкривши всі таємниці природи людина могла возвестися над нею, проголосивши себе її володарем.

Міф описував зовнішній світ без спроб його пояснити. Натомість Просвітництво поставило собі за мету визначити визначити природу. Новий період прагнув усе розрахувати, обчислити, вирахувати – звести до однієї загальної системи. «Поняття замінюється формулою, причина – правилами та ймовірністю» (Horkheimer & Adorno, 2002, р. 3). Природа мала бути прорахована, на всі питання та явища мало бути знайдено пояснення. Усі складові навколишнього світу мали бути визначені, класифіковані, обчислені та зведені до спільного знаменника. Таким знаменником став атом, якого назвали найменшою складовою усього живого. «Репрезентація поступається місцем універсальній взаємозамінності. Атом розбивають не як репрезентант, а як зразок матерії» (Horkheimer & Adorno, 2002, р. 7).

Внутрішнє розуміння та зв'язок людини з природою замінили на абсолютно протилежне, на розуміння як знання. Чуттєве сприйняття поступилося раціональному визначенню. «Зрештою, міфологія, як адекватне вираження стосунків людини з природою, зникла, а її місце зайняли механіка та фізика. Природа втратила всі ознаки

життєво важливого незалежного існування, будь-яку власну цінність. Вона стала мертвою матерією – нагромадженням речей» (Horkheimer, 1996, p. 361). Природа ставала об'єктивованою, зведеною до звичайного приладдя, покликаного в цей світ для використання. Раціональна оцінка світу трактувалася як здатність до обчислення та вимірювання корисності, себто можливості до застосування людьми. «Для просвітлення все, що не відповідає стандарту обчислюваності та корисності, повинно розглядатися з підозрою» (Horkheimer & Adorno, 2002, p. 3). Природа як цілісність втратила своє призначення, її єдиним покликанням стала вічна робота над створенням корисного та потрібного. Навіть природа вже не могла просто існувати, вона могла бути лише заради людини.

Однак таке непереборне бажання Просвітництва відгородитися від міфу, знищити його та заперечити, затьмарило розуміння того, що їхня ідеологія сама стала походити на міф. Прагнення звільнитися від панування міфу було настільки сильним, що Просвітництво по чергово замінюючи усі попередні твердження новими стало жертвою фатальної діалектики. Створення нових форм панування та беззаперечних істин, які підкріплювалися вірою у безсумнівну перевагу розуму (Schmidt, 1996, p. 20). У намаганні звільнитися від догм Просвітництво несвідомо породило нові, сутнісно нічим не відмінні, догматичні уявлення. «Просвітництво, таким чином, відстоює власні беззаперечні догми, ставиться до власних процедур як до ритуалів чи фетишів, навіть наполягаючи на тому, що жодна догма чи ритуал не повинні залишатися беззаперечними» (Fleischacker, 2013, p. 105). Заперечуючи ідолопоклонство, прагнучи від нього звільнитися (Horkheimer, 1996, p. 360), Просвітництво створила нових ідолів, яких назвала науками.

На відміну від розуму, міф прагнув до розуміння через мімезис (Horkheimer & Adorno, 2002, p. 7). Натомість раціональна оцінка природи здатна відбутися лише через об'єктивацію іншого, через постійне збільшення відстані від досліджуваного. Міф тягнувся іншого через єднання, повторення та наслідування, а розум прагне досягнути іншого через встановлення вимірювального приладу між собою та чужим. «Просвітництво перебуває в такому ж відношенні до речей, як диктатор до людей.

Він знає їх настільки, наскільки може ними маніпулювати» (Horkheimer & Adorno, 2002, р. 6).

Адорно і Горкгаймер звинувачують Просвітництво у продукуванні руйнівного індивідуалізму, що згодом дав плоди у тоталітаризмі. Свідомість, що залишилася лише з однією метою: раціонально оцінювати природу – втратила всі попередні якості, такі як міркування про цінності. «Розум ліквідував себе як орган етичного, морального та релігійного прозріння» (Horkheimer, 2004, р. 13). Привчений до класифікації, раціональної оцінки та системного мислення, людський мозок вже не міг діяти самостійно та вільно, лише за шаблонами та формулами (Horkheimer, 2004, р. 126).

Просвітництво характеризувалося прагненням до свободи кожного, а разом з віддаленням від природи та постійною її об'єктивацією всередині кожної людини руйнувалося найважливіше – відчуття людської спільноти (Schmidt, 1996, р. 1). Звичка оцінювати природу як іншого через призму корисності недовго чекала аби переповзти на людські взаємини. Сама людина стала жертвою оціночних суджень, визначень та класифікацій за принципом рентабельності. Міф, виколисаний Просвітництвом, зводить людей «до інструментів, а не самоцілей, до речей, якими слід оволодіти і які можна відкинути, а не до істот, які заслуговують на повагу» (Fleischacker, 2013, р. 103). У решті решт, науковий погляд починає звертатися і всередину самого дослідника. Він починає пильно оглядати свої якості, досліджуючи себе до найменшої деталі. Власне “Я” стає «просто наявністю, абстрактною ідентичністю» (Horkheimer & Adorno, 2002, р. 6).

Спільна книга Макса Горкгаймера й Теодора Адорно «Діалектика Просвітництва» окреслює основні риси нової епохи: перевага раціональності та прагматичності, прагнення до об'єктивації та класифікації всього живого. Натомість, у тексті Т. Адорно «Виховання після Аушвіцу» наявні глибші міркування про те, як ця нова ідеологія вплинула на міжособистісні людські взаємини. Перше, на що вказує Адорно, це відсутність рефлексії. Сліпе виконання задач, без зайвого міркування, нескінченне споживання інформації та прийняття всього за чисту монету – є

частиною кризи ХХ сторіччя. «Винні лише ті, хто без рефлексії виплеснув на них свою ненависть і агресію. Треба боротися з цим браком рефлексії, треба відмовляти людей від того, щоби вони наносили удари назовні, не замислюючись над собою» (Adorno, 1998, р. 3). Таким чином, віра у безсумнівну перевагу раціональності над усім може згубно вплинути когнітивні здібності. Агресивне заперечення міфу та паралельне з ним нав'язування догматики Просвітництва не призвело до прогресу у критичному та незалежному мисленні. Замість прийняття кантівського твердження про «відвагу користуватися власним розумом» людина почала хаотично хапатися за «наукове знання», так і не навчившись мислити самостійно.

Про це протиріччя, в якому наукове знання зростаючи не збільшує незалежність мислення, також писав М. Горкгаймер у своєму тексті «Затемнення розуму». Він пише: «Складається враження, що навіть якщо технічні знання розширюють горизонт мислення і діяльності людини, її автономія як особистості, здатність протистояти зростаючому апарату масової маніпуляції, сила її уяви, незалежність суджень зменшуються. Розвиток технічних засобів просвітництва супроводжується процесом дегуманізації» (Horkheimer, 2004, р. v). Віддалення від природи, її об'єктивація впливають також і на бачення інших людей, дегуманізуючи їх, позбавляючи їх суб'єктності. Коли інший втрачає в очах людини статус суб'єкту, ним стає набагато простіше маніпулювати та чинити над ним насилля. Адорно стверджує, що людський мозок, привчений до організації, позбавлений емпатії та людських переживань, стає здатним чинити геноцид (Adorno, 1998, р. 7). У домішку з капіталістичними цінностями ефективності, постійної дії та успішності, громадянин буде здатний піти на страшні моральні жертви заради тріумфу (Adorno, 1998, р. 7).

У кінці Адорно з доволі сумною інтонацією, що зчитується навіть крізь роки з написання, доходить висновку, що люди цивілізаційно втратили здатність любити. «Його любов була поглинута речами, машинами як такими» (Adorno, 1998, р. 8). Схильні до фетишизування технології, сповнені прагнення прагматично оцінювати реальність, охочі до об'єктивації іншого – вони не здатні щиро любити, себто чуттєво, а не раціонально, віддаватися чужому без зиску чи повної можливості оцінити.

2.2 Вчення про насилля та тлумачення Просвітництва як критики за М. Фуко

Критичним підходом та прагненням до переоцінки звичного ставлення до інституцій відомий французький філософ Мішель Фуко. Часто його порівнюють з Ніцше, називаючи неоднозначною фігурою (Fleischacker, 2013, р. 107-8). Різноманітність поглядів М. Фуко характерна тим, що періоди його наукової творчості не схожі між собою, а нерідко взагалі суперечать одне одному. Такі відмінності у філософських поглядах М. Фуко можна прослідкувати і в його поглядах на Просвітництво. Зазвичай його сприймають як впевненого критика цього періоду з огляду на велику кількість робіт, присвячених дослідженню різноманітних інституцій. Однак, наприкінці життя Фуко присвятив багато своїх лекцій міркуванням про Просвітництво таким, яким його бачив Іммануель Кант, чим здивував багатьох колег та друзів (Fleischacker, 2013, р. 107-8). Далі ми розглянемо ці два різних та в деякій мірі суперечливих погляди Мішеля Фуко на період Просвітництва.

Спершу варто поговорити про Фуко-критика через те, що це хронологічно раніший період його творчості, а також тому що він набагато відоміший у дискусіях про Просвітництво. У своїх роботах він розкривав проблематику влади та панування, найбільше звертаючи увагу на те, як вона створюється та закріплюється. Фуко досліджував в'язаниці, психіатричні лікарні та ідеології (Fleischacker, 2013, р. 108). Досліджуючи Просвітництво він міркував про те, що підходи можуть змінюватися, але принцип владних відносин завжди залишатиметься. «Він прагнув продемонструвати, що кожна перемога просвітництва була також тріумфом нової і підступної форми панування» (Schmidt, 1996, р. 26). Таким чином, Фуко усюди шукав взаємозв'язок між Просвітництвом та пануванням.

Фуко постійно критикує просвітницькі пригноблення, замасковані під емансипативні практики. У «Дисципліні та покаранні», а також інших його книжках, зокрема «Народженні клініки» та «Божевілля і цивілізація» присутні твердження про те, що старі покарання, що здійснювалися привселюдно, були замінені на ув'язнення

заради забезпечення повного контролю над людським розумом. «А його «Історія сексуальності» представила сучасну психотерапію як спадкоємицю і не менш маніпулятивну, ніж практика сповіді, яка використовувалася для прищеплення відчуття гріха в католицькій церкві» (Fleischacker, 2013, p. 108). Отже, спостереження у Фуко класифікується як така ж саме практикування влади, що здійснювалося раніше, з відмінністю у тому, що вона проникає набагато глибше, ніж будь-яка груба сила. Контроль тісно переплітається із знанням, дістаючи до свідомості громадян та змушуючи їх вдаватися до постійного самоконтролю та самоекзаменування.

У першому розділі книги «Дисципліні та покарання» Фуко детально досліджує трансформацію системи покарання починаючи від смертної кари і закінчуючи теперішнім часом, де функціонує поневолення. У тому ж розділі ми знаходимо визначення мікрофізики влади та її зв'язок із каральною системою. «Ця влада реалізується, але нею не володіють. ... Вона вкладає в них, передається ними і через них чинить на них тиск так само, як вони самі у своїй боротьбі проти неї чинять опір її владі», – пише Фуко (1978, с. 26-27). Ця стратегія влади, її тактика проникнення робить її всесильною та вічною. Фуко стверджує, що влада не є привілеєм, а лише домінуючою діяльністю, що постійно перебуває в напрузі (1978, с. 26). «Згідно з Фуко, влада є не лише безособовою та анонімною, але й всюдисущою та всеохоплюючою, оскільки вона являє собою своєрідну «диявольську машину», яка втягує всіх у свої шестерні» (Tomei, 2022, с. 10). Таким чином, влада насправді не належить нікому, вона існує окремо від людських ієрархічних відносин – вона повертає до себе і робить своїми підлеглими абсолютно всіх. Усі, перебуваючи під владою, є не лише їй підпорядкованими, вони так само є її єдиними годувальниками, ідеологами та носіями. Таким чином, влада не належить панівним верствам, так як ми це уявляємо. Влада на мікрорівні проходить через кожного індивіда окремо, зв'язуючи їх разом у хитросплетіннях системи.

Фуко також стверджує, що з приходом Просвітництва, була втрачена «глибока спорідненість» – чуттєвий зв'язок між людиною та природою (Rousseau, 1972, p. 241). Ця взаємодія була замінена на фрагментованість, об'єктивацію та прагматичність. У

світлі постійного контролю суб'єкти вдаються до постійної самооб'єктивації. Переплітання знання і влади породжує існування норми та всього іншого, що під цю об'єктивну норму не підпадає. Таким чином, люди, насильно поміщені у рамки (не)норми, мають постійно себе об'єктивувати та аналізувати на випадок виявлення «неправильних» рис. Отже, Просвітництво окреслюється як замаскована під емансипативну оновлена практика пригноблення. Воно встановлює нові форми контролю над людьми, домінуючи над ними на обох рівнях: фізичному та духовному.

На відміну від категоричної критики, яку ми розглянули вище, існував також Фуко, який щиро цим Просвітництвом захоплювався. Важливо додати, що науковий інтерес привернув саме есей Канта «Що таке Просвітництво?», який ми вже аналізували вище. Цьому тексту Фуко присвятив аж декілька лекції, тому наскрізні ідеї цих лекції ми розглянемо далі.

Нагадаю, що у розділі про Канта ми окремо говорили про важливість правильного розуміння просвітництва як процесу, а не завершеної дії. На цю ж деталь звертає увагу Фуко стверджуючи: «Безумовно, філософська думка не вперше намагається осмислити власне сьогодення» (1984, р. 33). Кант, на його думку, намагався вхопити процеси, що відбувалися прямо перед його очима. «Він шукає відмінності: Чим відрізняється сьогоднішній день від вчорашнього?» (Foucault, 1984, р. 33). Просвітництво, що ставило масштабні цілі, будувало нові засади для знання, змінювалося кожен день, саме тому Кант намагався вхопитися за цей момент, за процес, що міг це описати. Фуко, також, звертає увагу на те, що Кант ставиться до просвітництва як до чогось більшого, ніж просто процесу, а саме як до людського обов'язку (Foucault, 1984, р. 34). «Вихід з неповноліття» стає метою цього моментного процесу просвітництва. Разом з цим, цей «вихід» наділяє людей як таких одночасно двома характеристиками. «Люди є одночасно елементами та агентами єдиного процесу» (Foucault, 1984, р. 34). Елементами від того, що є частиною процесу, його невід'ємними складовими та його носіями, а агентами тому що мають свободу рухатися, виходити з цього процесу, ним керувати.

Процес просвітництва не може розпочатися без однієї умови, як нам відомо, без відваги користуватися власним розумом. Фуко переосмислює це твердження, зводячи його до поняття критики та критичного мислення. «Кант фактично описує Просвітництво як момент, коли людство збирається застосувати власний розум, не підкоряючись жодному авторитету; саме в цей момент необхідна критика, оскільки її роль полягає у визначенні умов, за яких використання розуму є легітимним, щоб визначити, що можна знати, що треба робити і на що можна сподіватися» (Foucault, 1984, р. 36). Критика, таким чином, постає як здатність до самостійного мислення та незалежного визначення критеріїв для усього. У одній з лекцій Фуко міркує про зародження критики та потреби у ній. У XV сторіччі відбувається зародження нової політики, «вибух мистецтва управління», через який вперше з'являються міркування про те, як має відбуватися правління, а як категорично не має (Foucault, 1996, р. 384). Отже, критика виокремлюється як усвідомлення суб'єктом самого себе, своїх кордонів та прав. Просвітництво, таким чином, є скоріше моральним обов'язком, аніж процесом пізнання чи промноження знання.

Через цей принцип Канта часто називають творцем «критичної онтології нас самих», в якій ми як суб'єкти маємо враховувати одразу все: від історичних обмежень до віри та прагнення на вихід за межі цих обмежень (Schmidt, 1996, р. 27). Інші дослідники також вказують на важливість автокритики як здатності критично ставитися до самих себе, до особистісних переконань, нав'язаних догм, тощо; заклик Канта до самостійного мислення змушує критично ставитися і до його текстів, що вже встигли канонізуватися (Fleischacker, 2013, р. 137). Критика є постійним рухом, нескінченним методом мислення, який має бути закріплений у свідомості кожного. Фуко, так само, переймає постулати Канта, застерігаючи своїх послідовників від перетворення на «фуколдіанців», що сприймають усі його тези як безсумнівну істину (Fleischacker, 2013, р. 138). Деякі навіть не бояться назвати його кантіанцем проти Канта (Fleischacker, 2013, р. 138-9), що не вважатиметься суперечливим, адже іде співзвучно основному твердженню Канта. Отже, критика стає вічним актом непокори, станом спротиву проти будь-якої віри в затверджену істину.

Отже, Макс Горкгаймер та Теодор Адорно розглядають Просвітництво як вибуховий процес, що заклав фундамент майбутніх війн та геноциду. Вони стверджують, що демістифікація, якою займало себе Просвітництво, не призвело до значних результатів і лише створила нові предмети фетишу. Через об'єктивацію природи заради використання її у виробництвах Просвітництво підірвало чуттєві зв'язки, що люди мали між собою та з природою. Постійне віддалення від об'єкту дослідження остаточно зруйнувало людську здатність людини, що згодом зробила її здатною чинити геноцид проти таких самих людей, як вона сама.

Натомість, Мішель Фуко має аж дві різні лінії міркувань про Просвітництво. У перші з них ми визначили, що Фуко зосереджений на викритті підступної практики поневолення, що видає себе за емансипативну. Він стверджує, що переведення покарання у форми в'язниць та психлікарень унеможливило постійний як фізичний, так і ментальний контроль на суб'єктом тим самим об'єктивуючи його в рамках (не)норми. У другій лінії міркувань нам вдалося дослідити бачення Мішелем Фуко кантівської моделі просвітництва. Тут, на відміну від попередніх думок, Просвітництво постає справді звільняючим процесом, який можна охарактеризувати як постійну критику, як себе, так і оточення. Ця критична оцінка привчає людину бачити себе як суб'єкта, здатного на незалежне мислення. Ця критика має бути постійним процесом, який ніколи не зупиняється на визначеній істині.

ВИСНОВКИ

Здійснений у кваліфікаційній роботі аналіз філософських образів Просвітництва у представників різних епох та шкіл дає підстави для наступних висновків:

Образ Просвітництва у філософії Іммануеля Канта можна охарактеризувати декількома важливими тезами. По-перше, головним постулатом просвітництва є «Май відвагу користуватися власним розумом!». Критичне осмислення усіх догм, правил та підходів має бути постійним процесом, бо Просвітництво – це процес, ніколи не завершений, вічний акт. Відмова від чужого керівництва – це Просвітництво. Просвітництво є свободою від забобонів, свободою мислити самостійно та створювати власні критерії для оцінки знання.

На відміну від Канта, Жан-Жак Русо переймається тим, що прихід Просвітництва призведе до занепаду людських цінностей. Аналізуючи історію стародавніх народів, він приходить до висновку, що розвиток наук та мистецтв призводить до нівелювання громадянськими обов'язками, що згодом перетворюють процвітаючу країну на варварську. Отже, Просвітництво є лише примхою до занять «високими мистецтвами», що знищують людську щирість, займаючи її політесом, відволікають від розвитку держави і покращення життя громадян.

Макс Горкгаймер та Теодор Адорно розглядають Просвітництво як вибуховий процес, що заклав фундамент майбутніх війн та геноциду. Вони стверджують, що демістифікація, якою займало себе Просвітництво, не призвело до значних результатів і лише створила нові предмети фетишу. Через об'єктивацію природи заради використання її у виробництвах Просвітництво підірвало чуттєві зв'язки, що люди мали між собою та з природою. Постійне віддалення від об'єкту дослідження остаточно зруйнувало людську здатність людини, що згодом зробила її здатною чинити геноцид проти таких самих людей, як вона сама.

Натомість, Мішель Фуко має аж дві різні лінії міркувань про Просвітництво. У перші з них ми визначили, що Фуко зосереджений на викритті підступної практики поневолення, що видає себе за емансипативну. Він стверджує, що переведення покарання у форми в'язниць та психлікарень унеможливило постійний як фізичний, так і ментальний контроль на суб'єктом тим самим об'єктивуючи його в рамках (не)норми. У другій лінії міркувань нам вдалося дослідити бачення Мішелем Фуко кантівської моделі просвітництва. Тут, на відміну від попередніх думок, Просвітництво постає справді звільняючим процесом, який можна охарактеризувати як постійну критику, як себе, так і оточення. Ця критична оцінка привчає людину бачити себе як суб'єкта, здатного на незалежне мислення. Ця критика має бути постійним процесом, який ніколи не зупиняється на визначеній істині.

Образ Просвітництва дотепер залишається суперечливим та непостійним. Мислителі навіть однієї епохи можуть сприймати його категорично відмінними. Незважаючи на це, Просвітництво залишається надважливим для історії філософії періодом, чий вплив на різноманітні суспільні сфери прослідковується і дотепер. У майбутньому залишається лише далі перечитувати та переосмислювати вже відомі нам тексти, шукаючи відповіді на сучасні питання. Як ми відзначили протягом цієї роботи, тексти минулого можуть містити багато корисного для теперішнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Кант, І. (1989). Відповідь на питання: що таке Просвітництво. (М. Ласло-Куцюяк, Перекл.). Всесвіт, №4, 135-138.
- Кун Т. (2001). Структура наукових революцій. (О. Васильєва, Перекл.). Port-Royal.
- Русо Ж.-Ж. (2019). Вибрані трактати (О. Йосипенко, С. Йосипенко, О. Хома, Перекл.). Фоліо.
- Adorno, T. W. (1998). Education after Auschwitz. Critical models: Interventions and catchwords, 191, 204. (pp. 1-12). <http://paep.ca/doc/CIYL%20-%20Theodor%20Adorno%20-%20Education%20after%20Auschwitz.pdf>
- Brooks C. (2012). Introduction. In R. Wokler, Rousseau, the Age of Enlightenment, and Their Legacies. (pp. ix-xv)
- Brunkhorst, H. (2000). The Enlightenment of Rationality: Remarks on Horkheimer and Adorno's Dialectic of Enlightenment. Constellations: An International Journal of Critical & Democratic Theory, 7(1), 133–140. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.00175>
- Descartes, R. (2013). Meditations on First Philosophy : With Selections from the Objections and Replies. (J. Cottingham, Ed. & Transl.). Cambridge University Press.
- Fleischacker S. (2013). What is Enlightenment? Routledge.

- Foucault, M. (1984). What is Enlightenment. In *The Foucault Reader*. (pp. 32-50). Pantheon Books.
- Foucault, M. (1996). What is Critique? In J. Schmidt, *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*. (pp. 382-399). University of California Press.
- Foucault, Michel. (1978). *Discipline and Punish*. Random House Inc., New York.
- Gordon, D. (2001). Introduction: Postmodernism and the French Enlightenment. In D. Gordon, *Postmodernism and the Enlightenment. New Perspectives in Eighteenth-Century French Intellectual History*. (pp. 1-7). Routledge.
- Horkheimer, M. (1996). Reason against itself: Some Remarks on Enlightenment. In J. Schmidt, *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*. (pp. 359-368). University of California Press.
- Horkheimer, M. (2004). *Eclipse of Reason*. Continuum.
- Horkheimer, M., Adorno, T. W., & Noeri, G. (2002). *Dialectic of Enlightenment*. Stanford University Press.
- Hullung M. (1994). Introduction. In M. Hullung, *The Autocritique of Enlightenment. Rousseau and the Philosophes*. (pp. 1-9). Harvard University Press
- Jackanich P. J. (2021). *Unmasking the Enlightenment: Rousseau's Critique of Intellectualism*. Université de Montréal.
<https://umontreal.scholaris.ca/items/608f852f-8ae2-4eb1-8281-7a9aeed051fa>
- Kant, I. (1991). What does it mean to orient oneself in thinking?. In H. Reiss (Ed.) & H. B. Nisbet (Transl.), *Kant's Political Writings*. (pp. 237-249). Cambridge University Press.
- Kant, I. (1996). The Conflict of the Faculties. In M. J. Gregor & R. Anchor (Ed. & Transl.), *Religion and Rational Theology*. (pp. 233-328). Cambridge University Press.

- Köddermann A. D. (2009). What does it mean to orient oneself in thinking? The new old crisis of the university from a continental perspective. State University of New York, College at Oneonta. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/237366500_What_does_it_mean_to_orient_oneself_in_thinking_Developing_skills_to_read_and_write_effectively_about_philosophy
- Luke, T. W. (1984). On Nature and Society: Rousseau versus the Enlightenment. *History of Political Thought*, 5(2), 211–243. <http://www.jstor.org/stable/26212484>
- Marshall, T. E. (1978). Rousseau and Enlightenment. *Political Theory*, 6(4), 421–455. <http://www.jstor.org/stable/190992>
- Melzer, A. M. (1996). The Origin of the Counter-Enlightenment: Rousseau and the New Religion of Sincerity. *The American Political Science Review*, 90(2), 344–360. <https://doi.org/10.2307/2082889>
- Rousseau, G. S. (1972). Whose Enlightenment? Not Man's: The Case of Michel Foucault [Review of *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences.*, by M. Foucault]. *Eighteenth-Century Studies*, 6(2), 238–256. <https://doi.org/10.2307/3031675>
- Schmidt, J. (1996). Introduction. In J. Schmidt, *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions.* (pp. 1–45). University of California Press.
- Schmidt, J. (1998). Language, Mythology, and Enlightenment: Historical Notes on Horkheimer and Adorno's "Dialectic of Enlightenment." *Social Research*, 65(4), 807–838. <http://www.jstor.org/stable/40971288>
- Tomei, Gianfranco and Ivan De Santis. (2022). *Microphysics of power: Michel Foucault and Biopolitics*